

ZEVGMA: STILISTIK FIGURADAN DERIVATSION BIRLIKKA (NEMIS VA O'ZBEK TILLARI QIYOSIDA)

Mahmudova Nigora Bahromovna

Qarshi davlat universiteti, PhD, dotsent.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23263817>

Annotatsiya. Tezisda nemis va o'zbek tillaridagi zevgmatik qurilmalarning lingvistik maqomi til va nutq munosabati, grammatik an'ana, turdosh hodisalar, ekspressivlik va derivatsiya jihatlaridan tahlil qilinadi. Zevgma tizimga muvofiq, me'yordan chetlanuvchi nutqiy birlik ekanligi, uning hal qiluvchi belgisi umumiy komponent ma'nosining bo'linishi ekanligi asoslanadi. Zevgmatik qurilma transformatsion derivatsiyaning reduktiv-ekspressiv turi sifatida tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: zevgma, zevgmatik qurilma, uyushiq bo'laklar, ellipsis, ekspressiv sintaksis, derivatsiya, nemis tili, o'zbek tili.

Аннотация. В тезисе рассматривается лингвистический статус зевгматических конструкций в немецком и узбекском языках в аспектах соотношения языка и речи, грамматической традиции, смежных явлений, экспрессивности и деривации. Обосновывается, что зевгма речевая единица, соответствующая системе и отклоняющаяся от нормы, а её решающий признак расщепление значения общего компонента. Зевгматическая конструкция описывается как редуктивно-экспрессивный тип трансформационной деривации.

Ключевые слова: зевгма, зевгматическая конструкция, однородные члены, эллиipsis, экспрессивный синтаксис, деривация, немецкий язык, узбекский язык.

Abstract. The paper examines the linguistic status of zeugmatic constructions in German and Uzbek with regard to the language–speech distinction, grammatical tradition, related phenomena, expressivity and derivation. It argues that zeugma is a speech unit that conforms to the language system while deviating from the norm,

and that its decisive feature is the split meaning of the shared component. The zeugmatic construction is described as a reductive-expressive type of transformational derivation.

Keywords: *zeugma, zeugmatic construction, coordination, ellipsis, expressive syntax, derivation, German, Uzbek.*

KIRISH

Zevgma tilshunoslikda ko'pincha badiiy nutqni bezovchi ritorik figura sifatida tilga olinadi va uning tadqiqi asosan uslubiy samara tavsifi bilan cheklanadi. Holbuki zevgmatik qurilma, ya'ni bitta yadro so'zning parataktik qatordagi semantik jihatdan turli komponentlar bilan bir vaqtda bog'lanishidan iborat sintaktik birlik, grammatika, leksik semantika, stilistika va derivatologiya kesishgan nuqtada joylashadi. Ritorik an'anada zevgma nutqni bezash haqidagi ta'limot (*elocutio*) doirasida, ya'ni nutq hodisasi sifatida o'rganilgan bo'lsa, grammatik an'anada uning asosida yotgan mexanizm takrorlanuvchi komponentning tushirilishi tizimli hodisa sifatida tavsiflanadi. Bir hodisaning turli an'analarda goh nutq, goh til fakti sifatida talqin etilishi uning lingvistik maqomi hali aniq belgilanmaganidan dalolat beradi. Nemis tilshunosligida zevgma frazeologiya va ellipsis nazariyasi doirasida ma'lum darajada o'rganilgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida u asosan stilistika kurslarida qayd etiladi; uni nemis tili bilan qiyosiy-tipologik aspektda tadqiq etgan maxsus ishlar esa deyarli uchramaydi. Bu holat mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Maqom masalasini til va nutq munosabatidan boshlash maqsadga muvofiq. Zevgmatik qurilma hamisha konkret gap tarkibida, muayyan kontekstda voqelanadi va shu ma'noda tayyor holda mavjud til birligi emas. Biroq uning voqelanishi uchun zarur shartlar yadro so'zning ko'p ma'noliligi yoki frazeologik birikma tarkibida turg'unlashgan ma'nosi, uyushqlikning sintaktik modeli va takrorlanuvchi komponentni tushirish imkoniyati til tizimiga tegishlidir. Buni minimal juftlik yaqqol ko'rsatadi: *U eshik va derazani ochdi* hamda *U eshikni va yuragini ochdi* gaplarining sintaktik qolipi bir xil, birinchisi neytral uyushiq qurilma, ikkinchisi esa

zevgmatik qurilmadir. Nemis tilida ham *Er öffnete die Tür und das Fenster* va *Er öffnete die Tür und sein Herz* gaplari xuddi shunday munosabatda. Demak, zevgmatik qurilmaning sintaktik qolipi lisoniy, uning zevgmatikligi esa nutqiy xususiyat bo'lib, u leksik to'ldirilish bosqichida yuzaga keladi.

Bu ikki sathli tabiatni E. Koseriuning tizim, me'yor va nutq triadasi yanada aniqroq tavsiflash imkonini beradi [1]. Tizim nimani aytish mumkinligini, me'yor esa odatda qanday aytilishini belgilaydi. Zevgma tizim talablarini yadro so'zning sintaktik valentligini, kelishik boshqaruvini, uyushiq bo'laklarning grammatik tengligini to'liq saqlaydi, uzual birikuvchanlik me'yorini esa ongli ravishda buzadi. H. Geynening *Er bestand nur noch aus Geist und Pflaster* gapida *bestehen aus* birikmasi har ikki komponent bilan grammatik jihatdan to'g'ri bog'lanadi, biroq mavhum *Geist* bilan aniq predmetni ifodalovchi *Pflaster*ning bir qatorga qo'yilishi me'yordan chetlanishni yuzaga keltiradi. O'. Hoshimovning *Shodivoy bu gapi bilan onasining ko'nglini, shu bilan birga kunini ham barbod qildi* jumlasida ham *barbod qilmoq* fe'li ikki obyekt bilan grammatik me'yor doirasida birikadi, ammo ruhiy holat va hayot tarzining bir harakat ostida birlashtirilishi uzual birikuvchanlik doirasidan chiqadi. Bu talqin o'zbek tilshunosligida asoslangan lison va nutq, umumiylik va xususiylik munosabati haqidagi qarashlarga ham mos keladi [2].

Me'yor tushunchasi zevgmaning yana bir muhim jihatini qasddan qo'llangan zevgma bilan nutqiy xatoni farqlash masalasini ham oydinlashtiradi. A. Qahhorning "Muhabbat" hikoyasidagi *Biz rejani ham, ishchilarning kayfiyatini ham yuqori ko'tardik* jumlası strukturasi jihatidan qasddan qo'llangan zevgmadan farq qilmaydi. Farq faqat nutq sathida so'zlovchining kommunikativ niyatida va adresatning idrokida namoyon bo'ladi, personaj nutqidagi "xato" muallif niyati bilan uni tavsiflovchi ekspressiv vositaga aylanadi. Demak, qurilmaning uslubiy priyom yoki xato sifatida baholanishi yakuniy tarzda nutqiy-pragmatik omillarga bog'liq.

Zevgmaning til tizimiga muvofiqligi haqidagi xulosa tabiiy ravishda keyingi savolni yuzaga chiqaradi, agar zevgmatik qurilma tizim talablarini buzmasa,

grammatik tavsifda u qanday aks etadi? Nemis grammatikasida zevgmaga eng yaqin tushuncha koordinativ ellipsisdir. V. Klein tushirish qoidasini koordinatsiyaga kirishgan ikki gapning bitta komponentdan tashqari aynan bir xilligi sharti bilan bog'laydi [3;770]. L. Hoffmann esa nutq predmeti aynanligi, pozitsiya parallelligi va kelishik aynanligini talab qiladi; masalan, *Mich dürstete und goß mir einen Schnaps ein* gapida birinchi konjunkt tushum kelishigidagi olmoshni, ikkinchisi bosh kelishikdagi egani talab qilgani uchun tushirish mumkin emas [4;574]. Bu shartlarning barchasi shakliy xarakterga ega, tushirilgan komponentning ma'nosi esa nazorat qiluvchi komponent ma'nosi bilan avtomatik tarzda bir xil deb faraz qilinadi. H. Erxardtning *Ich fror vor mich hin, denn nicht nur meine Mutter, auch der Ofen war ausgegangen* jumlasida barcha shakliy shartlarni qanoatlantiradi, biroq *ausgehen* fe'li *Mutter* bilan "uydan chiqib ketmoq", *Ofen* bilan "o'chmoq" ma'nosida birikadi. Grammatika nuqtayi nazaridan bu odatiy koordinativ ellipsis bo'lib, uning zevgmatikligi tavsifda qayd etilmaydi.

O'zbek grammatik an'anasida ham shunday manzara kuzatiladi. Uyushiq bo'laklar bir xil so'roqqa javob bo'lishi, bir xil sintaktik vazifa bajarishi va umumiy bo'lak bilan bir xil munosabatda bo'lishi kabi sintaktik mezonlar asosida belgilanadi, mazmuniy bir turlilik esa umumiy mezon sifatida qo'yilmaydi. Shu bois *U qultum suvni va alamini yutdi* tipidagi gap grammatik tahlilda oddiy uyushiq to'ldiruvchili gap hisoblanadi, garchi *yutmoq* fe'li *suv* bilan to'g'ri, *alam* bilan esa frazeologik ma'noda birikkan bo'lsa-da. To'liqsiz gaplarda ham vaziyat o'zgarmaydi: *Bolalar shoxdan olmani, ota esa o'g'lidan umidini uzdi* qurilmasining birinchi qismidagi kesim ikkinchi qismdagi *uzdi* orqali tiklanadi, ammo u birinchi qismda "yulib olmoq", ikkinchisida *umid uzmoq* birikmasi ma'nosida voqelanadi. Ikkala misolda ham zevgmani grammatik emas, balki mazmuniy sintaksis vositalari orqali aniqlash mumkin: zevgmatik qurilma shakliy strukturada bitta kesimga, mazmuniy strukturada esa ikki turli predikatga ega. Demak, har ikki an'anada

zevgma grammatika va stilistika chegarasida joylashadi va uni tavsiflash uchun mazmuniy aynanlik mezonini zarur bo'ladi.

Grammatik an'analar zevgmani neytral qurilmalardan farqlamagani sababli uni turdosh hodisalardan ajratish mezonlarini maxsus ishlab chiqish talab etiladi. Buning uchun umumiy komponentning tobe komponentlar bilan grammatik va mazmuniy munosabatlarini kesishtiramiz (1-jadval).

1-jadval

Umumiy komponent munosabatlari matritsasi

	Mazmuniy munosabat bir xil	Mazmuniy munosabat turlicha
Grammatik munosabat bir xil	I. Neytral uyushqlik, koordinativ ellipsis: Er kaufte Brot und Käse; U non va pishloq oldi	II. Semantik zevgma (kategoriya markazi): Er öffnete die Tür und sein Herz; U eshikni va yuragini ochdi
Grammatik munosabat turlicha	III. Grammatik sillepsis (nomuvofiqlik neytrallashganda) yoki grammatik xato; o'zbek tilida deyarli uchramaydi	IV. Paradoksal zevgma (periferiya): Ich heiße nicht nur Heinz Erhardt, sondern Sie auch herzlich willkommen

Matritsaning birinchi katagi shuni ko'rsatadiki, koordinatsiya uchun uyushiq bo'laklarning kategorial emas, balki funksional bir xilligi yetarli: *Er ist Arzt und stolz darauf, Akam shifokor va kasbidan mamnun* gaplarida turli so'z turkumlari kesimlik vazifasida bemalol uyushadi [5]. O'zbek grammatikalarida uyushiq bo'laklarning "odatda" bir xil so'z turkumi bilan ifodalanishi qayd etilishi ham shu holatga mos keladi. Uchinchi katakda grammatik nomuvofiqlik formal omonimiya hisobiga neytrallashsa, qurilma me'yoriy qabul qilinadi, aks holda xato hisoblanadi; agglyutinatativ tuzilishga ega o'zbek tilida grammatik ko'rsatkichlar har bir

komponentda ochiq ifodalangani sababli bu katak deyarli bo'sh qoladi. To'rtinchi katak esa muhim qonuniyatni yuzaga chiqaradi: shakliy nomuvofiqlik yolg'iz kelganda xato sifatida baholanadi, mazmuniy nomuvofiqlik bilan birga kelganda esa adresat uni ma'nolar almashuvining tabiiy oqibati deb idrok etadi va qurilma so'z o'yini sifatida qabul qilinadi. Boshqacha aytganda, mazmuniy bo'linish shakliy bo'linishni "oqlaydi".

Matriksani kengaytirib, zevgmani kalambur, antanaklaza va alogik sanash kabi hodisalardan ham farqlash uchun oltita differensial belgini ajratamiz (2-jadval).

2-jadval

Zevgma va turdosh hodisalarning differensial belgilari

Hodisa	1	2	3	4	5	6
Neytral uyushqlik, koordinativ ellipsis	+	+	+	—	—	+
Grammatik sillepsis	+	+	±	—	—	+
Alogik sanash	+	+	+	—	—	—
Antanaklaza	—	—	+	+	—	×
Kalambur	—	—	+	+	+	×
Zevgma	+	+	+	+	+	—

Belgilar: 1 – umumiy komponent bir marta ifodalanadi; 2 – unga ikki va undan ortiq tobe komponent bog'lanadi; 3 – umumiy komponent shakli aynan saqlanadi; 4 – umumiy komponent ma'nosi bo'linadi; 5 – ikki ma'no bir vaqtda aktual; 6 – tobe komponentlar bir semantik sinfga mansub. «±» – neytrallashgan holda; «×» – tatbiq etilmaydi.

Jadvaldan uchta xulosa kelib chiqadi. Birinchidan, zevgma 1–3-belgilar bo'yicha neytral uyushqlik bilan, 4–5-belgilar bo'yicha esa kalambur bilan mos keladi, ya'ni u koordinativ qurilma doirasida voqelangan kalamburdir. Ikkinchidan, agar zevgmadagi tushirilgan komponent tiklansa, antanaklaza tipidagi takror hosil

bo'ladi: *Er hob den Blick und ein Bein gen Himmel* jumlasida *Er hob den Blick gen Himmel und hob ein Bein gen Himmel* shakliga keladi. Demak, antanaklaza zevgmaning "yoyilgan" shakli, zevgma esa antanaklazaning reduksiyalangan shaklidir. Uchinchidan, tobe komponentlar o'rtasidagi semantik nomuvofiqlik zevgma uchun zarur, ammo yetarli shart emas: *Uyda non, tuz va xotirjamlik bor edi* tipidagi alogik sanashda ham nomuvofiqlik mavjud, biroq *bor* so'zi barcha komponentlarga bir ma'noda taalluqli. Zevgmaning hal qiluvchi belgisi shakliyi aynanligi saqlangan umumiy komponent ma'nosining bo'linishidir. Qiziqarli jihati shundaki, Sharq mumtoz poetikasida shakldosh so'zlarga asoslangan tajnis antanaklazaga, so'zning yaqin va uzoq ma'nolarini bir vaqtda faollashtiruvchi iyyom esa kalamburga yaqin turadi, shu nuqtayi nazardan zevgmani iyyom tamoyilining sintaktik voqelanishi sifatida talqin etish mumkin.

Real matnda bu chegaralar keskin emas, tadrijiy xarakterga ega. Prototip nazariyasi nuqtayi nazaridan zevgmatik qurilmalar kategoriyasining markazini barcha belgilarni to'liq namoyon etuvchi semantik zevgma tashkil etadi. Periferiyada uchta o'tish zonasi ajraladi, umumiy komponent ma'nosi to'liq bo'linmay, faqat nozik ma'no qirralari faollashadigan, alogik sanash bilan chegaradosh zona; ma'no bo'linishiga grammatik munosabatning bo'linishi qo'shiladigan, silleps bilan chegaradosh zona. Umumiy komponentning ikki ma'nosi omonimiyaga yaqinlashadigan, kalambur bilan chegaradosh zona. Shunga ko'ra zevgmatik qurilmani aniqlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi: avval bir marta ifodalangan umumiy komponentning mavjudligi, so'ngra uning har bir tobe komponent bilan grammatik munosabati, keyin esa qaysi leksik-semantik variantda birikishi tekshiriladi. Nihoyat, nutqiy-pragmatik omillar asosida qurilmaning priyom yoki xato ekanligi belgilanadi.

Differensial belgilar zevgmaning nima ekanligini ko'rsatsa-da, nima uchun u ekspressiv ta'sirga ega ekanligini izohlamaydi. Bu savolga javob berish uchun zevgmatik qurilmani uyushiq bo'lakli invariant modelning ekspressiv varianti

sifatida ko'rib chiqamiz: unda invariantning grammatik sharti saqlanib, mazmuniy sharti buziladi. Ekspressivlik uch o'zaro shartlangan omilga tayanadi. Birinchisi sintaktik ixchamlikdir. Zevgmada iqtisod paradoksal tarzda namoyon bo'ladi: shakl qisqaradi, ammo adresat yadro so'zning ikkinchi ma'nosini mustaqil tiklashi lozim bo'lgani uchun idrok harakati ortadi. Relevantlik nazariyasiga ko'ra, bunday qo'shimcha harakat faqat qo'shimcha kognitiv samara bilan qoplangan taqdirda oqlanadi. Zevgmada bu samara ikki mazmuniy sohaning kutilmagan bog'lanishida namoyon bo'ladi. Janubiy Tirol mehmonxonalarining eski reklamasidagi *Fließend deutsch und Warmwasser* iborasi *fließend* so'zining "ravon" va "oqar" ma'nolari orqali ikki xabarni bitta pozitsiyada jamlaydi va esda qolarlik ohang kasb etadi. O'zbek publitsistikasiga xos *Qishloqqa chiroq va umid qaytdi* tipidagi gapda ham fakt va baho bitta fe'l atrofida birlashadi. Shu ma'noda zevgmaning ixchamligi tejamkorlik emas, balki mazmuniy zichlik vositasidir.

Ikkinchi omil semantik nomuvofiqlik M. Riffater ta'riflagan stilistik kontekst tamoyili asosida ishlaydi: uslubiy vosita o'zidan oldingi kontekst yaratgan kutishni buzuvchi oldindan aytib bo'lmaydigan unsur sifatida ta'sir qiladi [6]. Zevgmada kontekst vazifasini parataktik qatorning birinchi a'zosi bajaradi va yadro so'zning muayyan ma'nosini faollashtiradi. Ikkinchi a'zo bu kutishni buzib, ma'noni qayta talqin etishga majbur qiladi. Natijada "aldangan kutish" effekti yuzaga keladi. Kutishning buzilish darajasi semantik masofaga bog'liq: nemis parlament nutqida qayd etilgan *Experten werden uns dort mit Rat und Tat zur Seite sowie Rede und Antwort stehen* jumlasida *stehen* fe'li bir uslubga mansub ikki turg'un birikma tarkibida qo'llangani sababli nomuvofiqlik deyarli sezilmaydi. Demak, zevgmatik qurilmaning ekspressivligi binar emas, balki darajali xususiyatdir.

Uchinchi omil mazmuniy ko'pyo'nalishlilik izotopiya tushunchasi orqali izohlanadi. A.J. Greymas va J. Kurte ikki izotopiyani bog'lab, biridan ikkinchisiga o'tish imkonini beruvchi ko'p ma'noli unurni izotopiyalar bog'lovchisi deb ataydi [7]. Zevgmaning yadro so'zi aynan shunday bog'lovchidir, biroq latifadan farqli

ravishda zevgmada birinchi izotopiya ortda qolmaydi. Ikkala izotopiya alohida tobe komponentlar orqali ifodalangani uchun bir vaqtda saqlanadi. Bu esa ular o'rtasida ifodalanmagan uchinchi munosabatni yuzaga keltiradi. *Choy ham, suhbat ham sovib qoldi* gapida choyni sovishi suhbat sovishining belgisi, hatto sababi sifatida idrok etiladi. Uchala omil bir-birini shartlaydi. Ixchamlik ikki mazmunni bitta pozitsiyaga joylaydi, shu bois nomuvofiqlik kutishning buzilishi sifatida qabul qilinadi, kutish buzilishi esa adresatni ikki izotopiya o'rtasidagi munosabatni izlashga undaydi. Umumlashtirib aytganda, zevgmatik qurilmaning ekspressivligi eng kichik sintaktik masofada eng katta semantik masofaning birlashtirilishidan kelib chiqadi.

Uch omil har ikki tilda bir xil amal qilsa-da, ularning matndagi dinamikasi farqlanadi. Nemis tilida yadro fe'l odatda tobe komponentlardan oldin keladi va avval birinchi komponent bilan muayyan ma'noda idrok etiladi. Ikkinchi komponent paydo bo'lgach, adresat avvalgi talqinni qayta ko'rib chiqadi (*Der Tee kühlte ab und mit ihm die Stimmung*). O'zbek tilida esa tobe komponentlar avval to'planadi, yadro fe'l gap oxirida kelib, ikki ma'noni bir vaqtda faollashtiradi. Shunday qilib, nemis tilida zevgmatik effekt asosan ketma-ket qayta talqin, o'zbek tilida esa ikki izotopiyaning sintetik to'qnashuvi orqali yuzaga keladi. Effektning yo'nalishi esa izotopiyalarning qadriyat jihatidan o'zaro munosabati, ya'ni aksiologik gradient bilan belgilanadi: yuksak sohadan quyi sohaga o'tish komik yoki satirik pasaytirishni (H. Geyne), moddiydan ma'naviyga o'tish lirik ko'tarinkilikni (*Qishloqqa chiroq va umid qaytdi*), teng sohalar birikuvi o'yin va axborot vazifasini (reklama matni) yuzaga keltiradi. Bu zevgmaning faqat komik vosita sifatidagi an'anaviy talqini uning imkoniyatlaridan faqat birini aks ettirishini ko'rsatadi.

Neytral invariantdan ekspressiv variantning hosil bo'lishi zevgmatik qurilmani derivatsion birlik sifatida ko'rib chiqishga to'g'ridan to'g'ri olib keladi. Y. Kurilovich ishlaridan boshlab derivatsiya asos va hosila o'rtasidagi formal-semantik munosabat sifatida tushuniladi [8], Samarqand derivatologiya maktabida esa bu munosabat tub, tayanch va hosila strukturalar hamda operand, operator va

derivat tushunchalari orqali tavsiflanadi [9]. *Bahor daraxtlarni ham, dilimizni ham yashnatdi* gapida tub struktura vazifasini ko'p ma'noli *yashnatmoq* fe'li bajaradi, uning o'zi ham *yashnamoq* fe'lidan *-t* kauzativ operatori orqali hosil bo'lgan derivatdir. Tayanch strukturalar – *Bahor daraxtlarni yashnatdi* va *Bahor dilimizni yashnatdi* gaplari, ularning teng bog'lanishi esa antanaklaza tipidagi takroni beradi. Hosila struktura, ya'ni derivat, takror bartaraf etilgan zevgmatik qurilmadir. Operand vazifasini tayanch strukturalar juftligi bajaradi. Sintaktik operatorlar reduksiya va *ham ... ham* kabi teng bog'lovchi vositalar bilan birga ikki leksik-semantik variantni bitta shaklda saqlovchi semantik operator ham ishtirok etadi; aynan u qurilmaga zevgmatik tus beradi. Nemis tilida gap qavsi qo'shimcha operator vazifasini bajarishi mumkin: *Er saß ganze Nächte und Sessel durch* gapida *durchsitzen* fe'lining ma'nosi qavs yopilgunga qadar to'liq aniqlanmaydi va ikki variant gap oxirida bir vaqtda faollashadi. Bu esa ikki til o'rtasidagi tipologik farq mutlaq emasligini, u muayyan sintaktik operatorlar orqali neytrallashishi mumkinligini ko'rsatadi.

Jarayonning transformatsiya emas, aynan derivatsiya ekanligini ikki dalil tasdiqlaydi. Birinchidan, hosila tayanch strukturalarga mazmunan teng emas: *Bahor daraxtlarni yashnatdi, dilimizni ham yashnatdi* gapi ikki faktni qayd etsa, zevgmatik variant tabiat uyg'onishi bilan insonning ruhiy holati o'rtasidagi uyg'unlikni ta'kidlaydi. Ikkinchidan, bitta tub strukturadan derivatsion paradigma shakllanadi: antanaklaza tipidagi tayanch strukturalar birikmasi, neytral uyushiq qurilma (*Bahor daraxtlarni ham, butalarni ham yashnatdi*) va zevgmatik qurilma. Paradigma zevgmaga ikki yo'l bilan erishish mumkinligini ham ko'rsatadi: sintagmatik yo'lda u antanaklazadan reduksiya orqali, paradigmatic yo'lda esa neytral uyushiq qatordagi komponentlardan birini boshqa izotopiyaga mansub komponent bilan almashtirish orqali hosil bo'ladi. Shu bilan birga zevgmatik derivatsiyaning o'ziga xos jihati bor, derivatsiya odatda kengayish sifatida tavsiflansa, zevgmada hosila tayanch strukturalardan shaklan qisqa. Bu ziddiyat kengayish sathini aniqlashtirish

orqali bartaraf etiladi, shakl qisqaradi, mazmun esa yangi munosabat va ekspressiv yuklama hisobiga kengayadi. Shu sababli zevgmatik qurilmalar hosil bo'lishini transformatsion derivatsiyaning reduktiv-ekspressiv turi sifatida tavsiflashni taklif qilamiz.

Xulosa qilib aytganda, olib borilgan tahlil zevgmatik qurilmaning lingvistik maqomini besh jihatdan belgilash imkonini beradi. Til va nutq munosabatida u ikki sathli birlik bo'lib, uning sintaktik qolipi va voqelanish shartlari lisoniy, zevgmatikligi va ekspressiv yuklamasi esa nutqiy xususiyatdir. U tizimga muvofiq, me'yordan ongli ravishda chetlanuvchi va nutqda voqelanuvchi birlikdir. Nemis va o'zbek grammatik an'analari zevgmaning shakliy mexanizmini tan olsa-da, uni alohida hodisa sifatida ajratmaydi, chunki ularning mezonlari shakliy va sintaktik aynanlikka asoslanadi. Zevgmani tavsiflash uchun mazmuniy aynanlik mezonlari zarur. Turdosh hodisalar orasida zevgma differensial belgilarning yagona birikmasi bilan ajralib turadi va koordinativ qurilma doirasida voqelangan kalambur sifatida namoyon bo'ladi. Uning hal qiluvchi belgisi tobe komponentlarning semantik turliligi emas, balki umumiy komponent ma'nosining bo'linishidir.

Ekspressivlik jihatidan zevgmatik qurilma uyushiq bo'lakli invariantning ekspressiv varianti bo'lib, uning ta'sirchanligi sintaktik ixchamlik, semantik nomuvofiqlik va mazmuniy ko'pyo'nalishlilikning o'zaro shartlangan ta'siri bilan izohlanadi. Ekspressivlik darajasi semantik masofaga, yo'nalishi esa izotopiyalarning aksiologik gradientiga bog'liq. Nemis va o'zbek tillarida bu omillar bir xil amal qilsa-da, so'z tartibi tufayli effekt nemis tilida asosan ketma-ket qayta talqin, o'zbek tilida esa sintetik to'qnashuv orqali yuzaga keladi. Derivatsion jihatdan zevgmatik qurilma tub, tayanch va hosila strukturalar, operand, operatorlar va derivatsion paradigmaga ega birlik bo'lib, uning hosil bo'lishi transformatsion derivatsiyaning reduktiv-ekspressiv turini tashkil etadi. Tadqiqot natijalari zevgmatik qurilmalarni katta hajmli parallel korpus asosida tadqiq etish, ularni boshqa turkiy va german tillarida qiyosiy o'rganish hamda tarjima nazariyasi va

xorijiy tilni o'qitish amaliyotida qo'llash uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Coseriu E. Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft: 5 Studien. – München: Fink, 1975.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
3. Klein W. Ellipse // Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / Hrsg. von J. Jacobs u.a. – Bd. 1. – Berlin; New York: de Gruyter, 1993. – S. 763–799.
4. Hoffmann L. Analepse // Zifonun G., Hoffmann L., Strecker B. u.a. Grammatik der deutschen Sprache. – Berlin; New York: de Gruyter, 1997. – S. 569–583.
5. Sag I.A., Gazdar G., Wasow T., Weisler S. Coordination and how to distinguish categories // Natural Language and Linguistic Theory. – 1985. – Vol. 3, № 2. – P. 117–171.
6. Riffaterre M. Criteria for Style Analysis // Word. – 1959. – Vol. 15, № 1. – P. 154–174.
7. Greimas A.J., Courtés J. Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage. – Paris: Hachette, 1979.
8. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1962. – С. 57–70.
9. Турниёзов Н.Қ., Турниёзов Б.Н., Турниёзова Ш.Н. Ўзбек тили деривацион синтаксиси. – Тошкент: Наврўз, 2011.